

Νεκρές γλωσσικές μεταφορές της νέας ελληνικής: Η (απούσα) κυριολεκτική και η (παρούσα) μεταφορική σημασία των εννοιών-πηγών τους

Ελπίδα Τηλικίδου

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ABSTRACT

Dead metaphors concern words or phrases in which either the metaphorical correspondence between the source-domain and the target-domain or the literal meaning of the source-domain is not available. In the present study a small number of dead metaphors of Modern Greek are examined (*ψυχή* 'soul', *σκήνωμα* 'dead body', *ψόφος*, *κακάρωμα* 'death', *σαλεύω* 'go nuts', *χυδαίος* 'vulgar', *αφελής* 'naïve'), which belong to the second category of dead metaphors, according to the *Career of Metaphor Hypothesis* (Bowdle & Gentner 2005). In this category, while both the abstract metaphoric category and the metaphoric meaning of the source-concept are present, the literal meaning of the source-concept is absent and is completely ignored by speakers. The present study supports that the researcher can restore the conceptual metaphors from which the dead metaphors have arisen through the etymological knowledge of their conceptual sources.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: έννοια-πηγή, ετυμολογία, κυριολεκτική σημασία, μεταφορική σημασία, νεκρή μεταφορά

---

1. Εισαγωγή

Νεκρές ονομάζονται οι γλωσσικές μεταφορές οι οποίες, με το πέρασμα του χρόνου και λόγω της συχνής παρουσίας τους στον καθημερινό προφορικό και γραπτό λόγο, έχασαν τη μεταφορικότητά τους και εντάχθηκαν στο νοητικό λεξικό των ομιλητών ως γλωσσικά στοιχεία με κυριολεκτικό περιεχόμενο, ενώ αγνοείται η γνωσιακή-μεταφορική προέλευσή τους. Σύμφωνα με την *υπόθεση της πορείας της μεταφοράς* (Bowdle & Gentner 2005) υπάρχουν δύο κατηγορίες νεκρών μεταφορών. Στην πρώτη κατηγορία, αν και είναι «παρούσα» η κυριολεκτική σημασία της εννοιακής πηγής, δεν είναι ορατή από τους ομιλητές η μεταφορική σύνδεση μεταξύ της εννοιακής πηγής και του εννοιακού στόχου. Στη δεύτερη κατηγορία δεν απουσιάζει μόνο η εννοιολογική-μεταφορική αντιστοίχιση των δύο εννοιακών πεδίων, αλλά και η κυριολεκτική σημασία της εννοιακής πηγής. Στην παρούσα μελέτη επικεντρώνομαι στη δεύτερη κατηγορία νεκρών μεταφορών και πιο συγκεκριμένα στην εξέταση και την ερμηνεία επτά νεκρών γλωσσικών μεταφορών της νέας ελληνικής: *ψυχή*, *σκήνωμα*, *ψόφος*, *κακάρωμα*, *σαλεύω*, *χυδαίος* και *αφελής*. Η πρωταρχική, κυριολεκτική σημασία της εννοιακής πηγής είναι άγνωστη στους ομιλητές, με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται να τις κατατάξουν σε εννοιακές μεταφορές και κατά συνέπεια να θεωρούν τις σημασίες τους όχι μεταφορικές, αλλά κυριολεκτικές.

Στόχος της μελέτης είναι η αναγνώριση και η ερμηνεία των εννοιακών μεταφορών από τις οποίες έχουν προκύψει οι νεκρές μεταφορές μέσω της ετυμολόγησης των εννοιών-πηγών τους. Πριν τη γνωσιακή προσέγγιση και ερμηνεία αυτών των γλωσσικών στοιχείων, παρουσιάζεται το θεωρητικό υπόβαθρο της μελέτης, δηλαδή οι αρχές της γνωσιακής γλωσσολογίας (Lakoff & Johnson 1980) και η υπόθεση της πορείας της μεταφοράς (Bowdle & Gentner 2005), μαζί με ενδεικτικά παραδείγματα που προσφέρει η σχετική βιβλιογραφία.

2. Θεωρητικό υπόβαθρο: Γνωσιακή γλωσσολογία και μεταφορά

Σύμφωνα με τις αρχές της γνωσιακής γλωσσολογίας (Lakoff & Johnson 1980), η μεταφορά και η μετωνυμία δεν είναι δύο ασυνήθιστες μορφές λόγου, δύο λογοτεχνικά σχήματα λόγου τα οποία «τρέπουν» (tropes) με αυθαίρετο τρόπο την κανονική σημασία μιας λέξης σε μια άλλη σημασία. Οι σημασιολογικές αλλαγές δεν είναι αυθαίρετες οι

αλλά κινητροδοτούμενες. Η μεταφορά και η μετωνυμία είναι οι εννοιακοί μηχανισμοί μέσω των οποίων προσεγγίζουμε γνωσιακά περισσότερο ή λιγότερο αφηρημένες έννοιες (πεδία-στόχοι) μέσω μιας έννοιας που μας είναι οικεία και άμεσα προσβάσιμη, όπως π.χ. το σώμα μας, οι οντότητες του εξωτερικού κόσμου και ο πολιτισμός (πεδία-πηγές). Δεν είναι μόνο τρόποι γλωσσικής έκφρασης (γλωσσικές μεταφορές, γλωσσικές μετωνυμίες), αλλά πρωτίστως τρόποι σκέψης (εννοιακές μεταφορές, εννοιακές μετωνυμίες), δηλαδή τρόποι για να σκεφτόμαστε τα πράγματα γύρω μας (Johnson 1990: 66, Lakoff 1998: 208).

Για παράδειγμα, στη μεταφορική έκφραση *του έριξε στάχτη στα μάτια* δεν μιλάμε απλώς για την εξαπάτηση ως ενόχληση στα μάτια, αλλά κυρίως σκεφτόμαστε την εξαπάτηση με όρους που αφορούν τις αισθήσεις του σώματος (εννοιακή μεταφορά: Η ΕΞΑΠΑΤΗΣΗ ΕΙΝΑΙ ΕΝΟΧΛΗΣΗ / ΔΙΑΤΑΡΑΧΗ ΤΗΣ ΟΡΑΣΗΣ, βλ. Dobrovol'skij & Piirainen 2010: 76). Άλλα παραδείγματα γλωσσικών μεταφορών αφορούν την *πεινά* (*πεινώσι γὰρ τοῦ ἐπαίνου οὐχ ἦττον ἔναι τῶν φύσεων ἢ ἄλλαι τῶν σίτων τε καὶ ποτῶν*, Ξενοφών *Οἰκονομικός* 13.9) και τη *δίψα* (*ὄταν οἶμαι δημοκρατουμένη πόλις ἐλευθερίας διψήσασα*, Πλάτων *Πολιτεία* 562C), δύο μεγάλες σωματικές ανάγκες που συνδέονται μεταφορικά με πολύ μεγάλες ανθρώπινες επιθυμίες (εννοιακή μεταφορά: Η ΜΕΓΑΛΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗ-ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΓΚΗ ΕΙΝΑΙ ΜΕΓΑΛΗ ΚΑΙ ΒΑΣΙΚΗ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΓΚΗ). Οι γλωσσικές μεταφορές είναι προϊόντα του εννοιολογικού αντιληπτικού μας συστήματος, ενώ οι γλωσσικές πραγματώσεις των εννοιακών μεταφορών προκύπτουν από αυτή τη γνωσιακή δομή και οργάνωση. Όπως λ.χ. επισημαίνεται στο Τηλικίδου (2021β: 246), στα αρχαία ελληνικά «το ρήμα «παφλάζω» αναφέρεται κυριολεκτικά στον θόρυβο των κυμάτων της θάλασσας και μεταφορικά στον θόρυβο του οργισμένου ανθρώπου {Ο ΘΥΜΟΣ ΕΙΝΑΙ ΦΟΥΡΤΟΥΝΑ}».

Στόχος της εννοιακής μεταφοράς είναι κυρίως η κατανόηση μιας έννοιας μέσω μιας άλλης, διαφορετικής έννοιας (εννοιολογική ομοιότητα), ενώ στόχος της εννοιακής μετωνυμίας είναι η κατανόηση μιας έννοιας μέσω μιας συναφούς έννοιας (εννοιολογική συνάφεια). Με τις εννοιακές μετωνυμίες μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα μια έννοια (π.χ. ένα συναίσθημα) εστιάζοντας την προσοχή μας σε μια συγκεκριμένη πλευρά της (π.χ. ένα σωματικό σύμπτωμα, βλ. Lakoff & Johnson 1980: 36, Kövecses 2002: 144, 147-148). Για παράδειγμα, η λέξη *φρίκη*¹ αναφέρεται στο ρίγος, στην ανατριχίλα, η οποία σε μη συναισθηματικές συνθήκες είναι η σωματική επίπτωση του έντονου κρύου και σε συναισθηματικές συνθήκες είναι η σωματική επίπτωση του έντονου φόβου (εννοιακή μετωνυμία: ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΕΠΙΠΤΩΣΗ ΑΝΤΙ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΟΣ, ΑΝΑΤΡΙΧΙΛΑ ΑΝΤΙ ΦΟΒΟΥ) (Cairns 2016).

Στο επίκεντρο της παρούσας μελέτης βρίσκονται οι μεταφορικές και όχι μετωνυμικές, εκφράσεις, και πιο συγκεκριμένα οι γλωσσικές εκφράσεις που έχουν χάσει τη μεταφορική τους ταυτότητα, οι νεκρές μεταφορές. Σύμφωνα με την υπόθεση της πορείας της μεταφοράς, οι νεκρές μεταφορές αποτελούν το τελευταίο στάδιο της εξέλιξης των μεταφορών.

2.1. Η υπόθεση της πορείας της μεταφοράς

Σύμφωνα με την υπόθεση της πορείας της μεταφοράς (Bowdle & Gentner 2005), οι μεταφορές ξεκινούν ως *νεόκοπες/πρωτότυπες μεταφορές* (novel metaphors), στη συνέχεια μετά από κάποιο χρονικό διάστημα και μετά από συχνή χρήση γίνονται *συμβατικές* (conventional metaphors) και τέλος μπορεί να καταλήξουν σε *νεκρές* (dead metaphors). Κατά τη διάρκεια αυτής της εξελικτικής πορείας αλλάζει ο τρόπος με τον οποίο οι ομιλητές/ομιλήτριες επεξεργάζονται τις μεταφορές νοητικά: από την *επεξεργασία μέσω*

¹ Σύμφωνα με το λεξικό του Chantraine (2022) η λέξη *φρίξ*, *-τικός* σημαίνει «τρεμούλιασμα», «ελαφρύς κυματισμός της θάλασσας», «ανατριχίασμα», «ρίγος λόγω κρύου ή πυρετού ή λόγω σεβασμού, φόβου», ενώ το *φρίσσω* σημαίνει «έχω ανατριχιάσει», κυριολεκτικά και μεταφορικά.

σύγκρισης (σύγκριση μεταξύ πηγής και στόχου για τη δημιουργία της αφηρημένης μεταφορικής κατηγορίας) οι ομιλητές/ομιλήτριες προβαίνουν στην *επεξεργασία μέσω κατηγοριοποίησης* (ανάκληση της ήδη υπάρχουσας αφηρημένης μεταφορικής κατηγορίας μέλη της οποίας είναι και η πηγή και ο στόχος).

Σύμφωνα με τους Bowdle & Gentner (2005: 199), στη νεόκοπη μεταφορά «η επιστήμη είναι παγετώνας», η εννοιακή πηγή είναι η έννοια *παγετώνας* και ο εννοιακός στόχος είναι η έννοια *επιστήμη*.

(1) νεόκοπη μεταφορά: science is a *glacier*, η επιστήμη είναι *παγετώνας*

κυριολεκτική σημασία → «μεγάλο κομμάτι πάγου που βρίσκεται προς τα έξω»

μεταφορική σημασία → «οτιδήποτε προχωρά αργά αλλά σταθερά»

Η πηγή *παγετώνας* δεν είναι πολύσημη, καθώς έχει μόνο την κυριολεκτική σημασία «μεγάλο κομμάτι πάγου» και όχι τη μεταφορική σημασία «οτιδήποτε προχωρά αργά αλλά σταθερά», καθώς δεν έχει δημιουργηθεί ακόμα η αφηρημένη μεταφορική κατηγορία στην οποία ανήκουν και η πηγή και ο στόχος. Αυτή τη νεόκοπη μεταφορά οι ομιλητές θα την επεξεργαστούν νοητικά και θα την κατανοήσουν μέσω συγκρίσεων μεταξύ της εννοιακής πηγής και του εννοιακού στόχου. Αρχικά θα συγκρίνουν τις ιδιότητες αυτών των δύο διαφορετικών εννοιακών πεδίων (τις ιδιότητες της πηγής και τις ιδιότητες του στόχου) και θα εντοπίσουν την εννοιολογική ομοιότητά τους. Στη συνέχεια θα δημιουργήσουν την αφηρημένη μεταφορική κατηγορία που θα αναφέρεται σε «οτιδήποτε προχωρά αργά αλλά σταθερά» και θα περιλαμβάνει και τον στόχο *επιστήμη* και την πηγή *παγετώνα*. Αυτή η κατηγορία, επειδή δεν έχει δικό της όνομα, θα χρησιμοποιήσει το όνομα του πρωτοτυπικού μέλους της, δηλαδή του *παγετώνα* (αφηρημένη μεταφορική κατηγορία: ΠΑΓΕΤΩΝΑΣ, μέλη της κατηγορίας: *επιστήμη, παγετώνας*).

Ενώ στη νεόκοπη μεταφορά δεν έχει δημιουργηθεί ακόμα η αφηρημένη μεταφορική κατηγορία που περιλαμβάνει και την πηγή και τον στόχο, στη συμβατική μεταφορά η αφηρημένη μεταφορική κατηγορία είναι ήδη παρούσα, έχει καθιερωθεί και κάθε φορά που οι ομιλητές την ερμηνεύουν την ανακαλούν. Σύμφωνα με τους Bowdle & Gentner (2005: 199), στη συμβατική μεταφορά «ένα γονίδιο είναι σχέδιο» η εννοιακή πηγή είναι η έννοια *σχέδιο* και ο εννοιακός στόχος είναι η έννοια *γονίδιο*.

(2) συμβατική μεταφορά: a gene is a *blueprint*, ένα γονίδιο είναι *σχέδιο*

κυριολεκτική σημασία → «σχέδιο ενός αρχιτέκτονα»

μεταφορική σημασία → «οτιδήποτε παρέχει ένα σχέδιο»

Η πηγή *σχέδιο* είναι πολύσημη, καθώς έχει και την κυριολεκτική σημασία «σχέδιο ενός αρχιτέκτονα» και τη μεταφορική σημασία «οτιδήποτε παρέχει ένα σχέδιο». Οι ομιλητές θα επεξεργαστούν τη μεταφορά και θα την κατανοήσουν μέσω κατηγοριοποίησης (και όχι σύγκρισης), καθώς είναι παρούσα η αφηρημένη μεταφορική κατηγορία στην οποία ανήκει και το «σχέδιο του αρχιτέκτονα» (πηγή) και το «γονίδιο» (στόχος) και αναφέρεται σε «οτιδήποτε παρέχει ένα σχέδιο». Οι ομιλητές/ομιλήτριες όταν χρησιμοποιούν τη συμβατική μεταφορά ανακαλούν την καθιερωμένη αφηρημένη μεταφορική κατηγορία η οποία έχει το όνομα του πρωτοτυπικού μέλους της, δηλαδή του «αρχιτεκτονικού σχεδίου» (αφηρημένη μεταφορική κατηγορία: ΣΧΕΔΙΟ, μέλη της κατηγορίας: *γονίδιο, αρχιτεκτονικό σχέδιο*). Η εξέλιξη μιας μεταφοράς δεν σταματά εδώ, μπορεί να συνεχιστεί μέχρι να χαθεί κάθε αίσθηση μεταφορικότητας, δηλαδή μέχρι να καταλήξει σε *νεκρή*.

Οι Bowdle & Gentner (2005: 208-209) επισημαίνουν ότι η σταδιοδρομία μιας μεταφοράς δεν τελειώνει στο προηγούμενο σημείο, αλλά μπορεί να εξελιχθεί έως ότου η μεταφορική κατηγορία να χάσει κάθε έννοια σύνδεσης με την αρχική εννοιακή πηγή, γίνει δηλαδή νεκρή μεταφορά. Τέτοιες εκφράσεις έχουν χάσει κάθε έννοια μεταφορικότητας, καθώς οι νεκροί τύποι της εννοιακής πηγής είναι ομώνυμοι αντί για πολύσημοι.

Οι Bowdle και Gentner (2005) διακρίνουν δύο είδη νεκρών μεταφορών. Και στις δύο κατηγορίες είναι παρούσα η αφηρημένη μεταφορική κατηγορία και η εννοιακή πηγή δεν είναι πολύσημη. Δεν έχει και την κυριολεκτική και τη μεταφορική σημασία, αλλά μόνο τη μεταφορική. Η κυριολεκτική σημασία της εννοιακής πηγής είτε είναι διαθέσιμη αλλά φαίνεται άσχετη (πρώτη κατηγορία νεκρών μεταφορών), είτε δεν είναι διαθέσιμη, αγνοείται δηλαδή εντελώς (δεύτερη κατηγορία νεκρών μεταφορών). Για παράδειγμα:

(3) Νεκρή₁ μεταφορά: A university is a *culture* of knowledge, το πανεπιστήμιο είναι *πολιτισμός* γνώσης

κυριολεκτική σημασία → «προετοιμασία για ανάπτυξη»

μεταφορική σημασία → «κουλτούρα, συγκεκριμένη κληρονομιά ή κοινωνία»

(4) Νεκρή₂ μεταφορά: The movie Star Wars was a *blockbuster*, η ταινία Star Wars *έσπασε ταμεία*

κυριολεκτική σημασία → ; ; ;

μεταφορική σημασία → «πολύ μεγάλη εισπρακτική επιτυχία»

Στην πρώτη κατηγορία νεκρών μεταφορών, όπως στο (3), η αφηρημένη μεταφορική κατηγορία είναι παρούσα, όπως και η μεταφορική σημασία της πηγής. Η κυριολεκτική σημασία είναι διαθέσιμη, αλλά αυτό που απουσιάζει είναι η σύνδεσή της με τη μεταφορική σημασία. Στη νεκρή μεταφορά *το πανεπιστήμιο είναι πολιτισμός γνώσης*, η κυριολεκτική σημασία «προετοιμασία για ανάπτυξη» (π.χ. *culture of vine, bacteria culture*) και η μεταφορική σημασία «πολιτισμός/κουλτούρα» δεν φαίνεται (τουλάχιστον σε μια πρώτη ανάγνωση) να συνδέονται μεταξύ τους. Η εννοιακή πηγή «πολιτισμός» είναι πλέον ομώνυμη και όχι πολύσημη. Έχει μόνο τη μεταφορική σημασία «κουλτούρα, συγκεκριμένη κληρονομιά ή κοινωνία» και ανήκει στην αφηρημένη μεταφορική κατηγορία ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ.

Στη δεύτερη κατηγορία νεκρών μεταφορών, η αφηρημένη μεταφορική κατηγορία είναι παρούσα, όπως και η μεταφορική σημασία της εννοιακής πηγής. Αυτό που απουσιάζει εντελώς είναι η κυριολεκτική της σημασία. Στη νεκρή μεταφορά *η ταινία Star Wars ήταν ένα blockbuster/σπάει ταμεία*, η εννοιακή πηγή *blockbuster* δεν είναι πολύσημη, καθώς έχει μόνο τη μεταφορική σημασία, «εισπρακτική επιτυχία» και ανήκει στην αφηρημένη μεταφορική κατηγορία BLOCKBUSTER. Οι ομιλητές δεν γνωρίζουν ότι η λέξη *blockbuster* αναφερόταν κυριολεκτικά σε μια μεγάλη βόμβα, η οποία θα μπορούσε να καταστρέψει μια πόλη.

Συνοπτικά, η υπόθεση της πορείας της μεταφοράς (Bowdle & Gentner 2005) επισημαίνει την ακόλουθη εξέλιξη: επεξεργασία μέσω *σύγκρισης* > επεξεργασία μέσω *κατηγοριοποίησης*, *νεόκοπη* μεταφορά (πηγή με κυριολεκτική σημασία) > *συμβατική* μεταφορά (πηγή με κυριολεκτική και μεταφορική σημασία) > *νεκρή* μεταφορά 1, *νεκρή* μεταφορά 2 (πηγή με μεταφορική σημασία).

Στα νέα ελληνικά υπάρχουν αρκετές γλωσσικές μεταφορές οι οποίες χαρακτηρίζονται νεκρές, καθώς οι ομιλητές αγνοούν την κυριολεκτική σημασία των εννοιακών πηγών και κατ' επέκταση την εννοιολογική προσέγγιση των εννοιών-στόχων

τους (δεύτερη κατηγορία νεκρών μεταφορών). Για παράδειγμα, η γλωσσική μεταφορά *δορυφόρος* θεωρείται νεκρή μεταφορά, καθώς οι ομιλητές αγνοούν την κυριολεκτική σημασία «ο φρουρός που κουβαλά δόρυ» (βλ. *ὁ δὲ δῆμος ὁ τῶν Ἀθηναίων ἐξαπατηθεὶς ἔδωκε οἱ τῶν ἀστῶν καταλέξας ἄνδρας τούτους οἱ δορυφόροι μὲν οὐκ ἐγένοντο Πεισιστράτου, κορυνηφόροι δέ· ξύλων γὰρ κορύνας ἔχοντες εἶποντό οἱ ὄπισθε*», Ἡρόδοτος 1.59). Η λέξη προέρχεται, κατά τον Chantraine (2022) από το *δόρυ* με σημασία «δέντρο», «κορμός δέντρου» και γενικότερα «ξύλο, δοκός», «ακόντιο των οπλιτών» και *δορυφόρος* είναι ο «σωματοφύλακας». Στα νέα ελληνικά *δορυφόρος* δεν χαρακτηρίζεται ο σωματοφύλακας αλλά το ουράνιο σώμα που «φρουρεί» έναν πλανήτη.

Στην παρούσα μελέτη περιγράφονται επτά γλωσσικές μεταφορές που θεωρούνται νεκρές και ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία νεκρών μεταφορών (dead₂ metaphors, Bowdle & Gentner 2005: 209):

(5) *ψυχή*

κυριολεκτική σημασία → ; ; ;

μεταφορική σημασία → «ανθρώπινο πνεύμα», «άυλη πνευματική φύση»

(6) *σκήνωμα*

κυριολεκτική σημασία → ; ; ;

μεταφορική σημασία → «νεκρό σώμα άγιου ανθρώπου»

(7) *ψόφος*

κυριολεκτική σημασία → ; ; ;

μεταφορική σημασία → «θάνατος»

(8) *κακάρωμα*

κυριολεκτική σημασία → ; ; ;

μεταφορική σημασία → «θάνατος»

(9) *σαλεύω*

κυριολεκτική σημασία → ; ; ;

μεταφορική σημασία → «βρίσκομαι σε ψυχική αναταραχή/πνευματική σύγχυση»

(10) *χυδαίος*

κυριολεκτική σημασία → ; ; ;

μεταφορική σημασία → «ανήθικος», «πρόστυχος»

(11) *αφελής*

κυριολεκτική σημασία → ; ; ;

μεταφορική σημασία → «αγαθός», «απονήρευτος», «εύπιστος»

Στόχος της μελέτης δεν είναι η παρουσίαση των σημασιολογικών αλλαγών που μπορεί να υπέστησαν στο πέρασμα του χρόνου αυτές οι νεκρές μεταφορές, αλλά ο

εντοπισμός της κυριολεκτικής σημασίας των εννοιακών πηγών τους με τη βοήθεια ετυμολογικών λεξικών και η αναγνώριση των εννοιακών μεταφορών από τις οποίες έχουν προκύψει. Μεταξύ άλλων ετυμολογικών λεξικών (Liddell-Scott χ.χ., Hofmann 1974, Μπάλτας 1995, Μαντουλίδης 2009), το βασικό βοήθημα-ετυμολογικό λεξικό που συμβουλευόμαι είναι η νέα και μεταφρασμένη έκδοση του «Ετυμολογικού Λεξικού του Γάλλου γλωσσολόγου και φιλόλογου Pierre Chantraine (2022).

3. Γνωσιακή προσέγγιση και ερμηνεία νεκρών μεταφορών της νέας ελληνικής

Ακολουθεί η γνωσιακή περιγραφή των εξής επτά νεκρών μεταφορών: *ψυχή*, *σκήνωμα*, *ψόφος*, *κακάρωμα*, *σαλεύω*, *χυδαίος*, *αφελής*. Αυτές οι νεκρές γλωσσικές μεταφορές αφορούν την αθάνατη ψυχή, την έννοια του θανάτου και τρεις αρνητικούς χαρακτηρισμούς ανθρώπων (πεδία-στόχοι).

3.1. Πεδίο-στόχος η άυλη πνευματική φύση του ανθρώπου: *ψυχή*

Το πρώτο παράδειγμα νεκρής μεταφοράς στην οποία δεν είναι παρούσα η κυριολεκτική σημασία της έννοιας-πηγής είναι η *ψυχή* η οποία θεωρείται έδρα των συναισθημάτων. Ενδεικτικά παραδείγματα μη κυριολεκτικών εκφράσεων που περιέχουν την έννοια «ψυχή» είναι: *μου βγήκε η ψυχή* «έχω μεγάλη κούραση» (εννοιακές μεταφορές: ΤΟ ΣΩΜΑ ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΙΕΚΤΗΣ, Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ, η κούραση -όπως και ο θάνατος- εκμηδενίζει το σώμα-περιέκτη με αποτέλεσμα την έξοδο της ψυχής-περιεχομένου), *εν βρασμώ ψυχής* «σε κατάσταση ψυχικής έντασης ή ταραχής» (εννοιακές μεταφορές: Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΙΕΚΤΗΣ, ΤΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ, εννοιοποίηση της έντασης: Η ΕΝΤΑΣΗ ΕΙΝΑΙ ΘΕΡΜΗ-ΒΡΑΣΜΟΣ-ΦΩΤΙΑ), *κλαίει η ψυχή μου*, *αναστέναζε η ψυχή μου*, *ματώνει η ψυχή μου* «έχω μεγάλο ψυχικό πόνο», *τον σιχάθηκε η ψυχή μου* «έχω έντονο αίσθημα αποστροφής γι' αυτόν», *το ευχαριστήθηκε η ψυχή μου* «ικανοποιήθηκα απόλυτα με αυτό» (οντολογική μεταφορά / προσωποποίηση: μη ανθρώπινες οντότητες αποκτούν ανθρώπινα χαρακτηριστικά και δραστηριότητες), *στέγνωσε / άδειασε η ψυχή μου* «δεν μου έμειναν συναισθήματα» (εννοιακές μεταφορές: Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΙΕΚΤΗΣ, Η ΑΠΟΥΣΙΑ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ ΕΙΝΑΙ ΑΠΟΥΣΙΑ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ).

Σύμφωνα με τον Cairns (2014) η ετυμολογία του *ψυχή* συγγενεύει με το *ψῦχος* και *ψυχρός*, υποδηλώνοντας μια αρχική αναφορά στη κρύα ανάσα του θανάτου. Αν είχε ποτέ η *ψυχή* μια κυριολεκτική έννοια, τότε μάλλον θα ήταν αυτή. Ο ομιλητής της νέας ελληνικής δεν αναγνωρίζει στη λέξη *ψυχή* το ρήμα «φυσώ», πνέω» (*ψύχω* = πνέω, φυσώ, ΙΕ **bhs-eu-* < **bhes-* = φυσώ) όπως λ.χ. στο *ἦκα μάλα ψύζασα* («φυσώντας πολύ απαλά», Όμηρος, *Ιλιάδα* Y440) ή *ἦριπε δ' ἐξοπίσω, ἀπό δέ ψυχήν ἐκάπυσσε* («και πίσω πέφτοντας σωριάστηκε και λίγωσε η καρδιά της» = εξέπνευσε, δηλαδή λιποθύμησε, Όμηρος, *Ιλιάδα* X467).

Για τον Chantraine (2022) το θηλ. *ψῦχή* σημαίνει «πνοή, αναπνοή, ανάσα», «ζωτική δύναμη, ζωή» που γίνεται σαφώς αντιληπτή ως πνοή, «η ψυχή ενός έμβιου όντος, έδρα των σκέψεών του, των συναισθημάτων του, των επιθυμιών κ.λπ.». Το *ψῦχή* μοιάζει με μεταρρηματικό από το *ψύχω* «φυσάω, βγάζω ανάσα» και πιθανόν προέρχεται από το *ψύω. Αυτός ο τελευταίος τύπος αντιπροσωπεύει την ΠΙΕ ρίζα *bhes «φυσάω». Παρομοίως, το *πνεῦμα* συνδέεται με την έννοια «φυσώ», σημαίνοντας «πνοή, αναπνοή, ζωή» < πνέω (βλ. Μπάλτας 1995, Μαντουλίδης 2009).

Η *ψυχή* προέρχεται επομένως από την ίδια ρίζα με τις λέξεις *ψῦχος* και *ψυχρός* και η αρχική της σημασία ήταν «παγωμένη αναπνοή», δηλαδή τελική εκπνοή που αποτελεί σημάδι του θανάτου, της μετάβασης από τη ζωή στο θάνατο. Η *ψυχή* μετωνυμικά συνδέεται με τη ζωή (εννοιακές μετωνυμίες: Η ΑΝΑΠΝΟΗ ΑΝΤΙ ΤΗΣ ΖΩΗΣ, Η ΑΝΑΠΝΟΗ ΕΙΝΑΙ ΔΕΙΚΤΗΣ ΖΩΗΣ, Η ΑΠΟΥΣΙΑ ΑΝΑΠΝΟΗΣ ΕΙΝΑΙ ΔΕΙΚΤΗΣ

ΘΑΝΑΤΟΥ) και μεταφορικά μπορεί να παρουσιάζεται ως ένα πολύτιμο αντικείμενο, το οποίο ο άνθρωπος μπορεί να χάσει ή να πουλήσει με αντάλλαγμα την εκπλήρωση μιας επιθυμίας του (εννοιακή μεταφορά: Η ΨΥΧΗ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΠΟΛΥΤΙΜΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ, Cairns 2014). Για παράδειγμα, στα αρχαία ελληνικά *αἴ κεν ἔμοι Ζεὺς δῶη καμμοινήν, σὴν δὲ ψυχὴν ἀφέλωμαι* «αν ἴσως μου δώσει τώρα ο Δίας τη δύναμη και τη ζωή σου πάρω» (Όμηρος Χ257) και στα νέα ελληνικά *πούλησε την ψυχή του στο διάβολο*.

Η αρχική, κυριολεκτική σημασία της *ψυχής* «πνοή, φύσημα» μπορεί να συνδέεται και με τον χριστιανισμό. Ο Θεός δημιουργεί τον Αδάμ, τον «χωματένιο» (αρχική σημασία της εβραϊκής λέξης) και σε αυτό το χωματένιο δημιούργημά του δίνει *ψυχή* φυσώντας το: *καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν* (Γένεσις 2,7). Η ψυχή, επειδή προέρχεται από το Θεό (θεϊκό φύσημα), είναι αθάνατη και γι' αυτό το λόγο μετά το θάνατο του θνητού σώματος δεν πεθαίνει, δεν χάνεται, αλλά επιστρέφει πίσω στο Δημιουργό της.

3.2. Πεδίο-στόχος η έννοια του θανάτου: *σκήνωμα, ψόφος, κακάρωμα*

Σύμφωνα με τον Chantraine (2022), η *σκηνή* ετυμολογικά ἴσως συγγενεύει με το *σκιά*.είναι «ελαφριά κατασκευή που μπορεί να είναι από φύλλα και κλαδιά δέντρων ή πανί, στην οποία κανείς προφυλάγεται, κοιμάται, γιορτάζει μια γιορτή κτλ.», ενώ το *σκηνάομαι* σημαίνει «στρατοπεδεύω», «είμαι σε άμαξα με κάλυμμα». Από το *σκηνόω* προέρχεται το *σκήνωμα* ουδ., κυρίως στον πληθ. «στρατόπεδο», «σκηνές», «πτώμα».

Μια νεκρή μεταφορά που αφορά όχι την αθάνατη ψυχή, αλλά το θνητό-νεκρό σώμα είναι η λέξη *σκήνωμα*: *αἴ μοι πάρεδροι τῶνδ' ἔσω σκηνωμάτων ναίουσιν, εἴ τις τοὺς νεωστὶ δεσπότης λαθοῦσ' ἔχει τι κλέμμα τῶν αὐτῆς δόμων* (Εὐριπίδης Ἐκάβη 616). Οι ομιλητές της νέας ελληνικής δεν αναγνωρίζουν το *σκήνωμα* ως νεκρή μεταφορά, δεν αναγνωρίζουν τη μεταφορική ταυτότητά της, καθώς αγνοούν την κυριολεκτική σημασία «κατάλυμα των στρατιωτών»: η έννοια-πηγή δεν είναι πολύσημη, δεν έχει και κυριολεκτική και μεταφορική σημασία, αλλά μόνο μεταφορική. Σήμερα οι ομιλητές χρησιμοποιούν τη λέξη *σκήνωμα* όχι με την κυριολεκτική αλλά μόνο με τη μεταφορική σημασία.

Ὡς *σκήνωμα* χαρακτηρίζεται το νεκρό σώμα ενός ἁγίου ανθρώπου. Δεν χρησιμοποιείται η γλωσσική μεταφορά *πτώμα* (< *πίπτω* «πέφτω», εννοιακή μεταφορά: Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΩ-ΠΤΩΣΗ, εικονιστικό περίγραμμα ΚΑΘΕΤΟΤΗΤΑΣ), αλλά η νεκρή μεταφορά *σκήνωμα* (π.χ. *το σκήνωμα του αγίου Σπυρίδωνα* και όχι **το πτώμα του αγίου Σπυρίδωνα*). Όπως και για το νεκρό σώμα ενός κοινού (όχι ἁγίου αλλά αμαρτωλού) ανθρώπου δεν χρησιμοποιείται η νεκρή μεταφορά *σκήνωμα*, αλλά η γλωσσική μεταφορά *πτώμα* (π.χ. *το πτώμα της κυρίας Μαρίας* και όχι **το σκήνωμα της κυρίας Μαρίας*). Γιατί ως *σκήνωμα* χαρακτηρίζεται μόνο το νεκρό σώμα ενός ἁγίου κι όχι όλων των ανθρώπων; Σύμφωνα με τη ορθόδοξη χριστιανική πίστη, σκοπός της ζωής όλων των ανθρώπων είναι να γίνουν ἅγιοι μέσα από μεγάλο και επίπονο πνευματικό αγώνα. Πρέπει να προσεύχονται, να πηγαίνουν στην εκκλησία, να μελετούν τις Γραφές, να βοηθούν ἔμπρακτα τους συνανθρώπους τους, να εξομολογούνται τακτικά κ.ά. Όλα αυτά ἄλλοι τα πετυχαίνουν σε μεγαλύτερο και ἄλλοι σε μικρότερο βαθμό. Οι ἅγιοι είναι εκείνοι που καταφέρνουν στον ὑψιστο βαθμό να «καθαρίσουν» το σώμα τους από τα γήινα πάθη και τους κακούς λογισμούς και να δεχτούν *μέσα* τους (εννοιακή μεταφορά: ΤΟ ΣΩΜΑ ΕΙΝΑΙ ΠΕΡΙΕΚΤΗΣ - ΣΚΗΝΗ) τη χάρη του Θεού που κάνει το νεκρό σώμα αναλλοίωτο στο πέρασμα του χρόνου. Ενώ στα αρχαία ελληνικά το *σκήνωμα* είναι κυριολεκτικά το κατάλυμα ενός στρατιώτη, στα νέα ελληνικά το *σκήνωμα* είναι μεταφορικά το κατάλυμα της Θείας Χάρης (*ἔλθὲ καὶ σκηνώσον ἐν ἡμῖν*

«έλα και κατοίκησε μέσα μας») (εννοιακές μεταφορές: Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΑΓΩΝΑΣ ΕΙΝΑΙ ΕΠΙΓΕΙΟΣ ΑΓΩΝΑΣ, Ο ΠΙΣΤΟΣ ΕΙΝΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΗΣ).

Δυο άλλα γλωσσικά στοιχεία που συνδέονται με τη μεταφορική σημασία «θάνατος» είναι ο *ψόφος* και το *κακάρωμα*. Για τον Chantraine (2022), *ψόφος* είναι «πάταγος, πολύ δυνατός θόρυβος», «άναρθη κραυγή ζώου ή ανθρώπου», «μεγάλη φασαρία» που δημιουργεί κάποιος για κάτι λεκτικά. Ως δεύτερο συνθετικό βρίσκεται στα *ἄ-ψοφος* «αθόρυβος», *ἔμ-ψοφος* «ηχηρός», ενώ το επίθετο *ψοφώδης* σημαίνει «θορυβώδης» και το *ψοφέω* «παράγω θόρυβο», κυρίως για αντικείμενα ή χρησιμοποιώντας αντικείμενα. Με μια σημασιολογική εξέλιξη που δύσκολα ερμηνεύεται, οι όροι αυτοί στη νέα ελληνική σχετίζονται με τον θάνατο: *ψόφος*, *ψόφιος*, *ψοφώ*, *ψοφολογώ*, ενώ ετυμολογείται από το επιφώνημα *ψό*, που αντιδιαστέλλεται από το σύριγμα ή την απαλή πνοή που αποβάλλει το *ψι*- και εκφράζει τη σωματική αποστροφή και την αποδοκιμασία (*πουφ*) και πάντοτε έναν δυνατό ήχο (πρβλ. Μαντουλίδης 2009: «σκοτεινή ή ετυμολογία του, πιθανόν ήχοποίητη λέξη», Hofmann 1974).

Οι ομιλητές της νέας ελληνικής θεωρούν τον θάνατο ως την κυριολεκτική σημασία της λέξης *ψόφος*, ενώ στα αρχαία ελληνικά ο *ψόφος* είναι ο ισχυρός θόρυβος που προκύπτει από την πτώση ή τη σύγκρουση δύο αντικειμένων (*τό δέ οἶκημα λαβόν μεῖζον ἄχθος ἐξαπίνης κατερράγη καί ψόφου πολλοῦ γενομένου*, Θουκυδίδης *Ἱστοριῶν* Δ115). Κυριολεκτικά ο *αψόφητος* ή ο *άψοφος* δεν είναι αυτός που δεν έχει ψοφήσει, αυτός που δεν έχει πεθάνει, αλλά αυτός που δεν κάνει φασαρία, ο ήσυχος, ο αθόρυβος. Σήμερα ο *ψόφος*, ο θόρυβος από την πτώση ενός πράγματος συνδέεται μεταφορικά με το θόρυβο από την πτώση ενός νεκρού ζώου (εννοιακή μεταφορά: Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΩ-ΠΤΩΣΗ, εννοιακή μετωνυμία: ΗΧΟΣ-ΔΕΙΚΤΗΣ ΑΝΤΙ ΠΤΩΣΗΣ). Η γλωσσική μεταφορά *ψόφησε* θεωρείται δυσφημιστική όταν χρησιμοποιείται για τους ανθρώπους (και όχι για τα ζώα). Κανένας δεν θα τη χρησιμοποιούσε για να αναφερθεί σε έναν πολύ αγαπημένο του συγγενή ή φίλο που έχει φύγει από τη ζωή παρά μόνο για κάποιον με τον οποίο δεν συνδέεται και τόσο συναισθηματικά για να εκφράσει την απάθεια και την ειρωνεία του (βλ. ευφημιστικές γλωσσικές μεταφορές: *έφυγε, δεν είναι πια μαζί μας, δεν είναι εδώ*, κ.ά., δυσφημιστικές γλωσσικές μεταφορές: *βλέπει τα ραδίκια ανάποδα, παραθερίζει στα πευκάκια, την έκανε με ελαφρά*, κ.ά.).

Οι ομιλητές χρησιμοποιούν τον *ψόφο*, την έννοια του θανάτου σε αρκετές εκφράσεις για να επιτείνουν τη σημασία τους: *ψοφάω για γλέντια / μεγαλεία / κουβέντα, ψοφώ από την πείνα / δίψα* («πολύ μεγάλη επιθυμία, ανάγκη»), *ψόφησε στη δουλειά / στο διάβασμα* («υπερβολική κούραση»), *κάνει ψοφόκρυο, ψοφώ στον πόνο* («ένταση σωματικού συμπτώματος») κ.λπ., όπως και στα: *πιο ηλίθιος πεθαίνεις, πέθανα στη δουλειά σήμερα, είμαι του θανάτα* κ.λπ. Σύμφωνα με τα παραπάνω παραδείγματα, η εννοιοποίηση της έντασης (σημασιακής επίτασης) είναι η εξής: Η ΕΝΤΑΣΗ ΕΙΝΑΙ ΘΑΝΑΤΟΣ / ΑΚΡΑΙΑ ΣΩΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ (Η ΕΝΤΑΣΗ ΠΡΟΚΑΛΕΙ ΣΟΒΑΡΕΣ ΨΥΧΟΣΩΜΑΤΙΚΕΣ ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ: ιταλικά *un mal di testa DA da impazzire* «ένας πονοκέφαλος για να τρελαθώ/ένας τρελός πονοκέφαλος», *è intelligente, indipendente, carina da morire* «είναι έξυπνη, ανεξάρτητη, όμορφη για να πεθάνω/του θανάτου»: Benigni 2020).

Από την άλλη, το αρχαιοελληνικό ρήμα *καρόω* έχει τη σημασία «βυθίζω εις βαθύν ύπνον», «πέφτω σε λήθαργο/νάρκη» και ο *κάρως* είναι «ή παντός τοῦ σώματος αἰφνίδιος ἀναισθησία τε καί ἀκίνησις» («βαρὺς ὕπνος, νάρκη. – πιθ. < *κάρω*, λόγω αναισθησίας του εγκεφάλου», Μπάλας 1995). Το ρήμα *καρόω* συνδέεται επίσης και με τη μεγάλη μέθη (*οἶνω καρώσεως, θανάτω κεκαρωμένα > τα κακάρωσε*). Σήμερα έχει επιβιώσει μόνο η μεταφορική σημασία του ρήματος *καρόω* (*κακάρωμα* «θάνατος», *τα κακάρωσε* «πέθανε») και όχι η κυριολεκτική («βαρὺς ὕπνος», «νάρκη», «λήθαργος»). Πρόκειται,

με άλλα λόγια, για νεκρή μεταφορά (η πηγή δεν είναι πολύσημη, χρησιμοποιείται μόνο η μεταφορική σημασία, ενώ αγνοείται η κυριολεκτική σημασία από τους ομιλητές). Σύμφωνα λοιπόν με την ετυμολόγηση της εννοιακής πηγής, το *κακάρωμα* αποτελεί γλωσσική πραγμάτωση της εννοιακής μεταφοράς Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΩ-ΥΠΙΝΟΣ (γελάσας δὲ πάρος κατέθηκε ποδοῖν πατρὸς ἐοῦ θανάτω κεκαρωμένα δεινὰ πέλωρα, Θεόκριτος *Εἰδύλλια* 24, 59). Και σε αυτή την περίπτωση κάνουμε λόγο για μια δυσφημιστική γλωσσική μεταφορά, καθώς ο ομιλητής θα τη χρησιμοποιούσε για να αναφερθεί στο θάνατο (στο *κακάρωμα* ή στον *ψόφο*) ενός ανθρώπου με τον οποίο δεν συνδέεται και τόσο συναισθηματικά, κι όχι στο θάνατο ενός πολύ αγαπημένου του προσώπου. (Βλ. επίσης: *έγινε κοπριά, τα τίνιζε τα πέταλα, το είπε το ποιηματάκι, έγινε ορθή γωνία με κυπαρίσσι κ.λπ.*)

3.3. Πεδίο-στόχος αρνητικοί χαρακτηρισμοί ανθρώπων: *σαλεύω, χυδαίος, αφελής*

Σύμφωνα με τον Chantraine (2022), η λέξη *σάλος* σημαίνει «θαλασσοταραχή, φουσκοθαλασσιά», καθώς επίσης και σημείο εκτεθειμένο στην ταραγμένη θάλασσα, ακατάλληλο για αγκυροβόλιο. Ακόμη, λέγεται μεταφορικά για το πλοίο (= το άρμα) της πολιτείας, για σεισμό, ταραχή ή ανησυχία. Το *σαλεύω* είναι μετονομαστικό ρήμα και σημαίνει «κουνώ», συχνότερα «κουνιέμαι» και λέγεται κυρίως για πλοία που κουνιούνται στη θαλασσοταραχή ή «περπατώ κουνώντας τους γοφούς». Η ετυμολογία του είναι άγνωστη, γεγονός που δεν οφείλεται απαραίτητα στο ότι το *σάλος* ανήκει στο ναυτικό λεξιλόγιο. Ακόμη και αν η λέξη δεν είναι δάνειο και πρέπει να αναζητηθεί ινδοευρωπαϊκή ετυμολογία, παραμένει άγνωστη η προέλευση του αρκτικού σ- ενώ για το αντίστοιχο *ἄλλομαι*, από το οποίο μπορεί να προέρχεται και σημασία «πηδῶ» (ἀναπηδῶ, τινάσσομαι, σκιρτῶ, κυρίως ἐπὶ ἐμψύχων ὄντων: Liddell-Scott, *ἄλλεται ὀφθαλμός* «παίζει το μάτι μου», Μπάλτας 1995), η μόνη βέβαιη αντιστοιχία είναι με το λατ. *salio*. Πιθανώς η δασεία του ρήματος *ἄλλομαι* τρέπεται σε /σ/ (πρβλ. *σεπτός* «αξιосέβαστος» > *ἐπτά*, γαλλικά: *sept*, αγγλικά: *seven*).

Η κυριολεκτική σημασία της λέξης *σάλος* είναι «θαλασσοταραχή», «επικίνδυνο ταρακούνημα της θάλασσας» (πᾶσα ἀσταθής καὶ παλμική ἢ ἐπαναληπτική *κίνησις*, ἐπὶ σεισμοῦ [...] μάλιστα ἢ ἀσταθής ἄνω καὶ κάτω κίνησης τῆς θαλάσσης: Liddell-Scott). Αυτή η πάνω-κάτω, ασταθής και επικίνδυνη κίνηση της θάλασσας συνδέθηκε μεταφορικά με μια δυσάρεστη κατάσταση (*τά μὲν δὴ πόλεως θεοὶ πολλῶ σάλου σείσαντες ὄρθωσαν πάλιν*, Σοφοκλής *Ἀντιγόνη* 162). Στα νέα ελληνικά ο *σάλος* χρησιμοποιείται μόνο με τη μεταφορική σημασία «αναστάτωση», «κάτι που προκαλεί έντονες (κυρίως αρνητικές) αντιδράσεις» Η εννοιακή μεταφορά είναι: ΤΟ ΑΡΝΗΤΙΚΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΟ ΚΑΙΡΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ. Από το πεδίο-πηγή ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΑ ΚΑΙΡΙΚΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ επιλέγεται η έννοια-πηγή «θαλασσοταραχή» για την παρουσίαση της έντασης αλλά και των καταστροφικών συνεπειών του εκάστοτε αρνητικού γεγονότος στην κοινή γνώμη.

Το μυαλό (εγκέφαλος) και γενικά το κεφάλι είναι το σημείο του σώματος στο οποίο αποδίδεται η σωστή πνευματική λειτουργία και η οποιαδήποτε αλλαγή ή βλάβη του έχει άμεσο αντίκτυπο στην πνευματική διαύγεια του ανθρώπου. Σε γλωσσικές μεταφορές και μεταφορικούς ιδιωτισμούς που αφορούν την έννοια «πνευματική σύγχυση», το κεφάλι έχει το ρόλο του περιέχοντος και το μυαλό το ρόλο του περιεχομένου (εικονιστικό περίγραμμα του ΠΕΡΙΕΚΤΗ, Johnson 1990: 23). Το κεφάλι παρουσιάζεται είτε ως ένα περιέχον που έχει αλλάζει θέση (ιταλικά *avere la testa nei calcagni* «έχω το κεφάλι στις φτέρνες»), είτε ως μια χαλασμένη ή εντελώς καμένη μηχανή (νέα ελληνικά *το έκαψε εντελώς*), κάτι που υποδηλώνει μόνιμη πνευματική βλάβη. Το μυαλό παρουσιάζεται ως ένα περιεχόμενο που είτε έχει αλλάζει θέση (νέα ελληνικά: *έχει τα μυαλά πάνω από το κεφάλι του*) ή ποιότητα (νέα ελληνικά: *έγινε το μυαλό μου κουρκούτι*), είτε έχει

εξαφανιστεί εντελώς (γερμανικά: *stroh im kopf haben* «έχω άχυρα στο κεφάλι μου»), κάτι που εντείνει ακόμα περισσότερο την πνευματική διαταραχή (Τηλικίδου 2021α: 191-192).

Οι ομιλητές της νέας ελληνικής χρησιμοποιούν το ρήμα *σαλεύω* με τη μεταφορική σημασία «τρελαίνομαι» (*σάλεψε το μυαλό/ο νους του «τρελάθηκε», σάλεψες; «τρελάθηκες;», σάλεψες και les τέτοιες βλακείες;», σάλεψαν τα λογικά του, διά Χριστόν σαλότητα «τρέλα για τον Χριστό»*). Αγνοούν την κυριολεκτική του σημασία «κουνάω», «αναταράσσω», κάτι που το καθιστά νεκρή γλωσσική μεταφορά (εννοιακή μεταφορά: Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΣΥΓΧΥΣΗ ΕΙΝΑΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ-ΜΥΑΛΟΥ).

Από την άλλη, το *χέω* (*χεFω) με τη σημασία «χύνω, σκορπίζω, αφήνω να πέσει» σχηματίστηκε, κατά τον Chantraine (2022), από την πολύ γνωστή ΠΙΕ ρίζα **ghew-* «συνεχής ροή ενός υγρού που χύνεται άφθονο». Από αυτό το ρήμα προέρχεται το *χυδαίος* «διαδεδομένος, κοινός, χυδαίος». Ο μειωτικός χαρακτηρισμός *χυδαίος* («ό πολυπληθής, κοινός, εϋτελής, χυδαίος», Hofmann 1974) είναι επίσης μια νεκρή γλωσσική μεταφορά η οποία, ενώ σήμερα έχει ταυτιστεί με τις σημασίες «πρόστυχος», «χωρίς ήθος» (*χυδαίος άνθρωπος, χυδαία συμπεριφορά, τον έβρισε χυδαία*), στα αρχαία ελληνικά είχε και τις σημασίες «πολυπληθής», «πολυάριθμος», «αυτός που συναναστρέφεται με το κοινό/πλήθος» (Πολύβιος 14.7, 8). Ο *χυδαίος*, ο *πρόστυχος*, ο μη ευπρεπής άνθρωπος παρουσιάζεται μεταφορικά ως κάτι το οποίο βρίσκεται σε συνεχή ροή, δεν είναι οργανωμένο, δεν έχει τάξη και μορφή και χύνεται παντού (εννοιακή μεταφορά: Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΧΩΡΙΣ ΗΘΙΚΑ ΟΡΙΑ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΧΩΡΙΣ ΦΥΣΙΚΑ ΟΡΙΑ, ΧΩΡΙΣ ΣΧΗΜΑ / ΜΟΡΦΗ).

Τέλος το *αφελής*, -ές σήμαινε «επίπεδος, ομαλός»: *διά τῶν ἀφελῶν πεδίων* · «απλός, απέριτος», μερικές φορές «αφελής» για πρόσωπα. Στο λεξιλόγιο της ρητορικής σήμαινε «απλός, όχι περίπλοκος» για ύφος και *ἀφέλεια* η «απλότητα». Ετυμολογικά, η λέξη πρέπει να είναι σύνθετη από το στερητικό *ἀ-* και τύπο *φέλος που ίσως εμφανίζεται στο *φελλεύς* «βραχώδες έδαφος», «ορεινό έδαφος με βράχια που ξεπροβάλλουν». Το έδαφος αυτό είναι ακατάλληλο για καλλιέργεια, καλύπτεται από θάμνους και χρησιμεύει ως βοσκότοπος για κατσίκες. Η ετυμολογία του, κατά τον Chantraine (2022) είναι αβέβαιη.

Κυριολεκτικά ο *αφελής* δεν αναφέρεται σε κάποιον που έχει «απλοϊκή, περιορισμένη ικανότητα αντίληψης ή κρίσης», σε κάποιον που είναι «αγαθός» και «απονήρευτος» (μεταφορική σημασία), αλλά σε έναν ομαλό και εύκολο δρόμο, ο οποίος δεν έχει πέτρες, βράχια, θάμνους και άλλα εμπόδια, τα οποία, υπό άλλες συνθήκες, θα τον καθιστούσαν ένα δύσκολο και επικίνδυνο πέρασμα στο οποίο ο διαβάτης θα έπρεπε να είναι πολύ προσεκτικός και παρατηρητικός για να αποφύγει τυχόν παγίδες και αρνητικές συνέπειες. Οι ομιλητές δεν αναγνωρίζουν στη γλωσσική μεταφορά *αφελής* το βραχώδες έδαφος, κάτι που τη καθιστά σημασιολογικά αδιαφανή και εννοιολογικά νεκρή (εννοιακές μεταφορές: Η ΠΟΛΥΠΛΟΚΗ ΣΚΕΨΗ ΕΙΝΑΙ ΑΡΓΟ, ΔΥΣΚΟΛΟ, ΠΡΟΣΕΚΤΙΚΟ ΚΑΙ ΠΑΡΑΤΗΡΗΤΙΚΟ ΠΕΡΠΑΤΗΜΑ ΣΕ ΕΝΑ ΕΠΙΚΙΝΔΥΝΟ ΚΑΙ ΓΕΜΑΤΟ ΕΜΠΟΔΙΑ ΕΔΑΦΟΣ, Η ΑΠΛΟΪΚΗ ΣΚΕΨΗ ΕΙΝΑΙ ΓΡΗΓΟΡΟ ΚΑΙ ΕΥΚΟΛΟ ΠΕΡΠΑΤΗΜΑ ΣΕ ΕΝΑ ΟΜΑΛΟ-ΧΩΡΙΣ ΕΜΠΟΔΙΑ ΕΔΑΦΟΣ). Ενώ αυτός που δεν είναι αφελής «βλέπει» μπροστά του έναν επικίνδυνο δρόμο γεμάτο εμπόδια και παγίδες, ο αφελής, αυτός που δεν σκέφτεται τα πράγματα σε βάθος και αφήνει τον εαυτό του να εξαπατηθεί από τους άλλους «βλέπει» μπροστά του ένα δρόμο χωρίς βράχια, πέτρες και παγίδες.

4. Συμπέρασμα

Στη παρούσα μελέτη εξετάστηκε ένας μικρός αριθμός νεκρών γλωσσικών μεταφορών της νέας ελληνικής ο οποίος, σύμφωνα με την υπόθεση της πορείας της μεταφοράς, ανήκει στη δεύτερη κατηγορία νεκρών μεταφορών. Σε αυτή την κατηγορία, ενώ είναι

παρούσα και η αφηρημένη μεταφορική κατηγορία και η μεταφορική σημασία της έννοιας-πηγής, εκείνο που οι ομιλητές αγνοούν εντελώς είναι η κυριολεκτική σημασία της έννοιας-πηγής και κατ' επέκταση η εννοιολογική προσέγγιση της έννοιας-στόχου. Οι επτά νεκρές γλωσσικές μεταφορές που εξετάστηκαν αφορούν την άυλη πνευματική φύση του ανθρώπου (*ψυχή*), τον θάνατο (*σκήνωμα*, *ψόφος*, *κακάρωμα*) και αρνητικούς χαρακτηρισμούς προσώπων (*σαλεύω*, *χυδαίος*, *αφελής*) (πεδία-στόχοι). Στον Πίνακα 1 συνοψίζονται τα στοιχεία των νεκρών μεταφορών.

Πίνακας 1. Συγκεντρωτικός πίνακας νεκρών μεταφορών

ΝΕΚΡΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ	ΚΥΡΙΟΛΕΚΤΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ	ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΗ ΣΗΜΑΣΙΑ
<i>ψυχή</i>	αναπνοή, φύσημα	ανθρώπινο πνεύμα
<i>σκήνωμα</i>	κατάλυμα στρατιώτη	νεκρό σώμα αγίου
<i>ψόφος</i>	δυνατός θόρυβος	θάνατος
<i>κακάρωμα</i>	βαρύς ύπνος, λήθαργος	θάνατος
<i>σαλεύω</i>	κουνώ, τινάζομαι	πνευματική σύγχυση
<i>χυδαίος</i>	χύνεται παντού	χωρίς ήθος, πρόστυχος
<i>αφελής</i>	έδαφος χωρίς πέτρες	αγαθός, κουτός

Επειδή οι ομιλητές αγνοούν εντελώς την πρωταρχική, κυριολεκτική σημασία των εννοιακών πηγών τους, θεωρούν τις σημασίες τους όχι μεταφορικές, αλλά κυριολεκτικές, κάτι που τις καθιστά σημασιολογικά αδιαφανείς (δεν διαφαίνεται η σύνδεση της «απούσας» κυριολεκτικής και της «παρούσας» μεταφορικής σημασίας) και εννοιολογικά νεκρές (είναι άγνωστες οι εννοιακές μεταφορές από τις οποίες προέκυψαν). Η άγνοια των κατάλληλων ετυμολογικών πληροφοριών σχετικά με την αρχική, κυριολεκτική, «πραγματική» σημασία των εννοιών-πηγών (*ετυμολογία* → έτυμος λόγος = αληθινός, πραγματικός λόγος) συνεπάγεται την άγνοια της μεταφορικής αντιστοιχίας (mapping) μεταξύ της εννοιακής πηγής και του εννοιακού στόχου. Αυτό λοιπόν που διαπιστώσαμε στην παρούσα μελέτη είναι πως ο ερευνητής μπορεί να αποκαταστήσει τη μεταφορικότητα των νεκρών γλωσσικών μεταφορών, να αναγνωρίσει τις εννοιακές μεταφορές από τις οποίες έχουν προκύψει και να κατανοήσει τις εκάστοτε εννοιολογικές επιλογές των ομιλητών (ποιες έννοιες-πηγές επέλεξαν από τα πεδία-πηγές και για ποιον λόγο) μέσω της ετυμολόγησης των εννοιακών πηγών τους.

Βιβλιογραφία

- Benigni, V. 2020. Intensifying metaphors. A study contrasting Italian, Russian and English. In P. Cotta Ramusino & F. Mollica (eds) *Contrastive Phraseology: Languages and Cultures in Comparison*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 233-248.
- Bowdle, B. F. & Gentner, D. 2005. The career of metaphor. *Psychological Review* 112 (1), 193-216.
- Cairns, D. 2014. Ψυχή, θυμός, and metaphor in Homer and Plato. *Études platoniciennes* 11. Available at: https://journals.openedition.org/etudes_platoniciennes/566
- Cairns, D. 2016. Mind, body, and metaphor in Ancient Greek concepts of emotion. *Histoire intellectuelle des émotions, de l'Antiquité à nos jours* 16. Available at: <https://journals.openedition.org/acrh/7416>
- Chantraine, P. 2022. *Ετυμολογικό λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής: Η ιστορία των λέξεων*. (Επιμ.: Γ. Παπαναστασίου & Δ. Χρηστίδης). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη).
- Dobrovolskij, D. & Piirainen, E. 2010. Idioms: Motivation and etymology. *Yearbook of Phraseology* 1 (1), 73-96.
- Hofmann, B. J. 1974. *Ετυμολογικόν λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*. (Εξελληνισθέν υπό Αντωνίου Δ. Παπανικολάου). Αθήνα.

- Johnson, M. 1990. *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kövecses, Z. 2002. *Metaphor. A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, G. 1998. The contemporary theory of metaphor. In A. Ortony (ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 202-251.
- Lakoff, G. & Johnson, M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Liddell, H. G. & Scott, R. χ.χ. *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσης*. (Μτφρ. Ξ. Π. Μόσχος). Αθήνα: Σιδέρη.
- Μαντουλίδης, Ε. 2009. *Ετυμολογικό λεξικό αρχαίας ελληνικής*. Θεσσαλονίκη: Μαντουλίδη Εκπαιδευτήρια.
- Μπάλτας, Χ. Α. 1995. *Λεξικό της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*. Αθήνα: Παπαδήμας.
- Τηλικίδου, Ε. 2021α. *Ιδιωτισμοί: Γνωσιακή, τυπολογική, διαχρονική μελέτη*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Τηλικίδου Ε. 2021β. Γλωσσικές μεταφορές και ιδιωτισμοί της ελληνικής με πεδίο-πηγή την έννοια «ήχος». *Φιλολόγος* 182, 241-250.